

6 Lærernes landbruks ABC

Erling Krogh

Hvor i all verden er dagens norske gårdbrukere? Utvikling i norsk landbruk siden 70-tallet.

På 1970-tallet var Norge en stakket stund preget av den grønne bølgen. Bevisstheten om at jordas ressurser er begrenset preget den allmenne opinion med oljekrise og medieoppslag om matvaremangel og utarming av jorda på grunn av intensivt moderne landbruk. Erik Dammann startet Framtiden i Våre Hender, som raskt ble en folkebevegelse. I 1975 vedtok Stortinget at bonden skulle likestilles lønsmessig med industriarbeideren, *opptrappingsvedtaket*. I perioden som fulgte ble det utviklet et system for overføring av store summer til landbruket, og engasjementet for å drive matproduksjon var stor i bondestanden, med påfølgende stor investeringsiver. Landbruksskolene var fulle av elever fra by og land, og jeg var en av disse elevene – fra by.

Utover på 1980-tallet endret situasjonen seg gradvis. Norsk landbruk skulle tilpasse seg utenlandsk konkurranse og en fri markedsøkonomi. I 1990 opphevet Alstadheimutvalget opptrappingsvedtaket. Landbruket skulle rasjonaliseres og overføringene ble sakte, men sikkert, gradvis nedtrappet. I det store og hele har de politiske virkemidlene fram til i dag vært preget av rasjonaliseringsånden, med hovedvekt av støtte til det tradisjonelle landbruket basert på volumproduksjon.

Torkild Løwe i Statisk Sentralbyrå har undersøkt endringer i landbruket mellom 1995 og 2002. Økning i bruksstørrelse holder fram. Det er ca. 15 % økning i bruk med > 200 daa fra 1995-2002. I tillegg kommer økning i antall daa av dyrka areal som leies, nå er om lag 30 % at totalarealet gjenstand for jordleie. Samdrift mellom bønder, der man gjerne bygger et stort fjøs hvor flere gårdsbruks husdyrbesetninger rommes under samme tak, har økt kraftig siden dette tiltaket for alvor ble introdusert på midten av 1990-tallet. I 2002 deltar 7 % av brukene i samdrift hvorav to tredjedeler i samdrift mellom to bruk. Ytterligere 5 % har konkrete planer om å etablere samdrift.

Deltidsbønder

Med sviktende inntektsgrunnlag er det vanskelig for bonden å kunne leve av inntektene fra gårdsbruket. En stadig økende andel av bøndene har annet yrke som hovedyrke. SSBs utvalgsundersøkelse viser at 41 % av bønder i utvalget har annet yrke som hovedyrke, mens 39 % ikke har annet inntektsgivende arbeid. Hovedvekten av norske bønder er altså deltidsbønder og flertallet har annet yrke som hovedyrke. Andelen med annet inntektsgivende arbeid er naturlig nok størst på de minste brukene, ca 70 % av brukerne med < enn 100 daa dyrka mark, men det er en bemerkelseverdig økende andel av brukere som har annet inntektsgivende arbeid på større bruk – for eksempel 15 % økning

på bruk over 300 daa mellom 1995 og 2002. De største brukene har størst økende andel i annet inntektsgivende arbeid i denne perioden. Også blant volumprodusentene øker andelen av bønder som har annet inntektsgivende arbeid.

Foto: Linda Jolly

Bøndene har lang arbeidsuke, gjennomsnittlig mer enn 50 timer. Melkeprodusentene jobber minst utenfor gården, noe som henger sammen med produksjonens art. I følge mytene henger Norge langt

etter andre land i effektivisering. Fakta er imidlertid at norsk produksjonsstørrelse er sammenliknbar med tilsvarende land i Europa, for eksempel Finland, Østerrike og Sveits. Det er også en myte at Norge har stått mer stille i effektivisering enn disse landene.

Norske bønder er misfornøyd med inntektsutviklingen. Det er kanskje ikke så rart når kjøttprisen de oppnår har stått stille siden 1980-tallet. Andelen av bønder som er minst tilfredse med inntekten har økt fra 13 % til 26 % mellom 1995 og 2002. Dette henger sammen med tøffere driftsbetingelser. Det er vanskelig å henge med på lasset. De seinere åra har det i perioder vært et ras av bruksnedleggelse og salg av melkekvoter. På tross av den svekkete økonomien er bøndene jevnt over meget tilfredse med livet. Dette har sammenheng med at motivasjonen for å drive landbruk er preget av andre verdier enn økonomisk profitt, noe jeg seinere vil komme inn på. Det er imidlertid en økende usikkerhet knyttet til om noen vil overta bruket mellom 1995 og 2002.

9 av 10 gårdbrukere i SSBs utvalgsundersøkelse er menn. Deres sideyrker er typisk maskuline. 40 % jobber med maskinentreprenører, håndverk eller transport ved siden av, 15 % har jobb i politikk og administrasjon og 27 % mer akademiske yrker. Konene til gårdbrukere er i større grad knyttet til skole- og helsevesen. I og med at kvinneandelen i landbruket øker har dette vært en medvirkende årsak til økt fokus på å bruke gården som arena for skole og helsevesen.

Grovt sett kan aktørene i landbruket i dag sies å være delt i to hovedgrupper. Den ene gruppen satser på effektivisering, men det blir stadig plass til færre volumprodusenter med økt rasjonalisering

og effektivisering, da markedet for volumproduksjon er konstant. Den andre gruppen satser på nisjeproduksjon, småskala produksjon og mangesysleri/mangfold. Det er primært denne gruppen som satser på å bruke gården som læringsarena. Flerbruket på gården åpner også for et bredt spekter av læringsoppgaver for elever på gården. Fremdeles henger en betydelig andel bruk med allsidig landbruksproduksjon igjen etter opptrappingsvedtaket, og en del av de bøndene som ellers ville falle av effektiviseringsraset, satser på gården som læringsarena og annen tjeneste- eller nisjeproduksjon. I tillegg er en stor andel av norske gårdsbruk såkalte forvaltningsbruk, der jorda er leid ut, men hvor den nye generasjonen leter etter nye næringer som kan vitalisere gårdsbruket.

Oppsummering:

Mange norske bønder ser seg nødt til å skape ny næring på gården for å sikre fortsatt drift. Spesielt kvinner vil ut fra sine utdanningsvalg og interesser prioritere virksomheter knyttet til skole, helse, kunsthåndverk og matforedling. Gjennom mennenes mer maskuline interesser kan familien lage et felles prosjekt på gården som en bred læringsarena for skolen. Sammenliknet med andre land er Norge relativt heldig stillet med gode læringsarenaer i og med at en flersidig landbruksproduksjon er bevart gjennom opptrappingsvedtaket.

Hvilke verdier kjenner bøndene?

I dialogen med bønder om å utvikle gården som læringsarena er det viktig å ha kjennskap til grunnleggende verdiorienteringer i norsk

landbruk. Selvfølgelig vil slike verdiorienteringer variere mellom generasjonene og mellom ulike områder av landet og mellom ulike bønder i samme lokalsamfunn. Likevel tyder nyere undersøkelser på at det eksisterer grunnleggende felles verdier blant norske gårdbrukere, relativt uavhengig av om de driver på heltid eller deltid og på tvers av regionale forskjeller og ulike driftsformer.

Som tidligere nevnt opplever bønder generelt høy livskvalitet, ni av ti er tilfredse med livet (Løwe 2004a). Dette kan ha sammenheng med begrunnelsene som oppgis på hvorfor man er og fortsetter å være gårdbruker (Løwe 2004b). "Interesse for naturen", god ramme for barns oppvekstvilkår" og interesse for et liv for bygda" er viktige motiver for ni av ti gårdbrukere. Åtte av ti mener at de i gårdbrukerrollen "bidrar med noe positivt til samfunnet" og sju av ti framhever "interesse for matproduksjon". Bare to av ti mener at "gårdsdrift er et sikkert yrke" og en av ti at "gårdsdriften gir gode inntektsmuligheter".

Løwes undersøkelse viser at valget av bondeyrket ikke ensidig er drevet av et mål om å finne et yrke som gir maksimal profitt, for å uttrykke seg forsiktig. To av tre "føler det som en plikt å drive gården videre", men opplever samtidig høy livskvalitet. Løwes funn korresponderer med de sentrale kulturelle verdier som er kartlagt i to doktorgradsavhandlinger (Krogh 1995, Vedeld 1998) og et forskningsprosjekt med studier i ulike regioner der det på tross av individuelle variasjoner og lokale og regionale forskjeller er funnet overordnede kulturelle fellestrekk i landbruket (Vedeld, Bergum, Krogh og Vatn 1998, Krogh 1998). I det følgende vil det bli gjort rede for hver av disse overordnede verdiene:

- Selvstendighet
- Forvaltertankegang
- Kyndighet
- Eiendomstilknytning
- Produksjonsorientering

Selvstendighet må til for å kunne drive gården slik at den gir god nok inntjening, enten det er biyrke eller hovedyrke. Gjennom å gjøre gode dagsverk sikres resultatet. I onnene holder det ikke å jobbe fra ni til fire. Det krever også selvstendighet for å planlegge driften slik at inntektene blir større enn utgiftene. Friheten ved å selv være ansvarlig for driften framheves som et gode blant mange bønder.

Vektleggingen av selvstendighet er også knyttet til løsningen av fellesoppgaver. Gjennom egenorganisert dugnad tas ansvar for å løse fellesoppgaver som storsamfunnet ikke tar seg av. Tradisjonelt har bøndene også drevet med utstrakt bytte av tjenester for å utføre oppgaver de selv ikke har kompetanse eller kapasitet til å greie. Selvstendighet har tradisjonelt vært et vilkår for å tilpasse seg endringer i rammevilkårene i landbruket. Dette har ført til ulike yrkeskombinasjoner ut fra endringer i markedet.

Denne omstillingsevnen gir potensial for å endre driftsform og yrkeskombinasjoner i tråd med behovet for å bruke gården som læringsarena. Videre har utøverne i primærnæringene tradisjonelt vært kjennetegnet av fellesskap om produsentmiljøer (Vedeld, Bergum, Krogh og Vatn 1998) og lokallag i næringsorganisasjoner, samt bidratt i den utstrakte frivillig organiserte virksomhet som fremdeles kjennetegner norske lokalsamfunn. Selvstendighet, omstillingsevne og tradisjonene for fellesskap gir mulighet for revitalisering av forvitrende produsentmiljøer om nye

næringssettingsinger. Dugnadstradisjonen åpner for å se muligheter på tvers av det enkelte gårdsbruk i forhold til å utvikle samarbeid mellom flere bruk for å bruke gården som læringsarena, noe vi ser flere eksempler på, blant annet i Verran kommune i Nord-Trøndelag. (Krogh, Haukeland og Stener Olsen 2005). Den brede lokale tilslutningen til frivillig organisert virksomhet åpner for å inkludere lokalbefolkningen utenfor landbruket, for eksempel skolen, elevene og deres foreldre, i kollektive prosesser for å utvikle samarbeidet mellom gård og skole. Kunsten er å anvende eksisterende lokale tradisjoner og organisasjoner for fellesskap samt felles kulturelle verdier som drakraft for å håndtere nye utfordringer. Det samme gjelder de følgende kulturelle verdiene.

Forvaltertankegangen er knyttet til prinsippet om reproduserbar høsting. Du skal ta ut så mye av jorda eller skogen at du kan ta ut like mye eller mer om ett år, 10 år eller 50 år. Denne sosiale verdien kan også uttrykkes gjennom leveregelen: Du skal overlate gården i minst like god stand eller hevd til neste generasjon som da du overtok selv. Forvaltertankegangen innebærer også at man ser på innmark og utmark med nyttebriller og bruker gårdens ressurser med arbeidshansker. Man skal ikke la noen ressurser ligge øde og være ubrukt. Ulike bruksmuligheter og yrkeskombinasjoner vurderes kontinuerlig for å sikre at gården skal kunne gi et tilfredsstillende utkomme.

Forvaltertankegangen er primært knyttet til å ta vare på gårdens inntektsbringende muligheter for framtidige generasjoner, men, som Løwes undersøkelse antyder, er tankegangen også knyttet til at bonden ivaretar ressursene og landskapet på en positiv og bærekraftig måte for samfunnet. Forvaltertankegangen strekker

bondens ansvar og glede for sin virksomhet fra tunet og innmarka ut i utmarka, men også framover mot kommende generasjoner. Veien er ikke lang til å se forvaltning i et større samfunnsmessig perspektiv i forhold til å legge til rette for at elevene og andre i lokalsamfunnet skal få glede av tradisjoner, kunnskaping og ferdigheter som følger med gårdsdriften, især når dette også kan gi inntektsmuligheter.

Kyndighet. Bonden er spesialist i framstilling av jordbruksprodukter og må i praksis vise bred jordbruksfaglig kyndighet for å mestre den komplekse og unike driftssituasjonen som gjelder på det enkelte gardsbruk. Praktiske ferdigheter og kyndighet i gårdsdrift gir status og respekt i produsentmiljøet. Det å kunne noe skikkelig, å kunne utøve erfaringsbaserte ferdigheter er også grunnleggende for selvfølelse og identitet.

Produsentmiljøene forvitrer når melkekvoten selges og bruk legges ned. Dette kan føre til økt ensomhet, og to av tre bønder som sier "de ofte føler seg ensomme" har lav livskvalitet (Løwe 2004a). Ved å kunne dele sin kyndighet med nye grupper som etterspør varer og tjenester fra innlevelselandbruk motvirkes opplevelsen av ensomhet. Kyndigheten kan få fornyet verdighet, status og synlighet i samfunnet. Dette er en gjennomgående erfaring fra bønder som har begynt å bruke gården som læringsarena. En av bøndene forteller at barna han møter i butikken og ellers i bygda ofte spør når de skal til ham neste gang. Han er også lærer. Aldri har noen elever spurt han om neste gang de skal ha en matematikk- eller naturfagstime.

Foto: Linda Jolly

Eiendomstilknytning. Bøndene er ofte vokst opp på gården og har lært seg sin kyndighet gjennom å drive eiendommen i lag med foreldre eller andre nære slektninger. På den ene siden er denne konkrete eiendommen et nødvendig middel for å utfolde sin stedbundne kyndighet og for å realisere en selvstendig livsform i landbruket. På den andre siden er det festet slektsidentitet til norske gardsbruk. En telemarking sa til meg at det var som om alle gravstøttene på kirkegården i den lille bygda reiste seg og vurderte ham kritisk i det han bestemte seg for å overta farsegården. Eiendomstilknytningen er både knyttet til opplevelsen av slektas forventninger og av bygdas forventninger til gården og slekta.

Eiendomstilknytningen kan være en utfordring for å utvikle samarbeid innen næringen og i forhold til grupper utenfor

landbruket. Det er mye gjerder og grenser i norsk landbruk, og en økende privatisering i samfunnet generelt har styrket inngjerdingen. En gård til salgs på Vestlandet beskrev i annonsen at "Sak kan på reknas". Tvister kan kanskje betraktes som et gode? Flere bygdeutviklingsprosjekter har imidlertid vist at eiendomsstoltheten og ønsket om å skape en bedre bygd kan sprengre grensene og omformes til en kreativ bygdestolthet der man skaper utvikling på tvers av og innenfor eiendomsgrensene. Eiendomsstoltheten er ikke uavhengig av stoltheten av bygda og over grenda. Løwe påpeker at ni av ti bønder motiveres for gårdsdrift ut fra "interesse for bygda" (Løwe 2004b).

Produksjonsorientering. Mennesket lever ikke av brød alene, men de fleste trenger et levebrød for å overleve. På tross av at staten fremdeles bidrar til å sikre norske bønders levebrød gjennom landbruksoverføringene, kan ikke bøndene leve av produksjonsuavhengige tilskudd alene. Inntektene avhenger av produksjonsvolum og av at kostnadene ved produksjonen står i et fornuftig forhold til salgsprisen for landbruksproduktene. Bønder med begrensede arealressurser opplever at de må drive stadig hardere for å skaffe seg et tilfredsstillende utkomme dersom gården er hovedinntektskilde. Produksjonsorienteringen kan således komme i konflikt med forvalterholdningen. Opplevelsen av å være i en skruestikke mellom miljø- og effektivitetskrav preger mange uttalelser fra vår tids bønder.

Produksjonsorienteringen har tradisjonelt vært knyttet til levering av produkter fra landbruket. Melkebilen eller en annen bil fra omsetningssamvirket kommer inn på tunet og laster inn varene – og så far vel. Selv om oppmerksomheten i økende grad er rettet mot

kulturlandskapet og produksjon av tjenester Inn På Tunet, er overføringene til landbruket og produksjonsidentiteten i landbruket fremdeles leveringsorientert. Selv om produksjonsorienterte driftsformer er en forutsetning for tjenesteproduksjon fra landbruket, er det behov for å strekke forståelsen av hva som er produksjon for en "god bonde" i landbruksmiljøene slik at produksjon av tjenester og varer som gir identitet, for eksempel skoleelever som bruker gården som læringsarena, får økt legitimitet. Både på lokalt og sentralt nivå i Bondelaget og Norsk Bonde- og Småbrukarlag er det økende forståelse for betydningen av den delen av landbruket som produserer velferdstjenester for samfunnet. Det arbeides konkret for å legge til rette for slike produksjoner, både i næringsorganisasjonene og i statlig forvaltning, men politikken og pengestøtten er dessverre i det store og hele fremdeles orientert omkring volumlandbruket.

Hvordan åpne øynene for bonden?

Ethvert menneske har en tendens til å vurdere andre mennesker ut fra sine egne forutsetninger. Våre egne verdier og forståelsesmåter danner grunnlaget for å forstå de mennesker og situasjoner som kommer oss i møte. Hensikten med dette kapitlet har i første omgang vært å gi en beskrivelse av viktige kjennetegn og utviklingstrekk ved landbruket i Norge i dag og sentrale verdiorienteringer blant bøndene. Det neste steg er å ha et kritisk blick på våre egne forutsetninger i møte med bonden slik at vi tydeligere kan se hva som gjør bondens virksomhet og yrkesbetingelser annerledes fra lærerens.

Som offentlige lønsmottakere mottar vi månedslønn og lønsslipp hver måned. Vi forplikter oss til et visst antall undervisningstimer og teammøter pr. uke samt kontaktlæreransvar og eventuelle andre

oppgaver. Hvordan vi ellers utøver arbeidsoppgavene er i stor grad opp til den enkelte og vi oppnår sjelden ekstrabetaling om vi gjør ekstra innsats – inntekten er gitt.

Bonden kan ha liknende vilkår i eventuelle tilleggssyrker utenfor gården, men når det gjelder virksomheten på gården er bonden **selvstendig næringsdrivende**. Dette innebærer at han eller hun ikke får noen form for godtgjørelse uten at det faktureres. Bonden må ha betalt for den tid som brukes i forhold til planlegging og tilrettelegging av å ha elever på gården, for selve bruken av gården som læringsarena (lokaler, bruk av bygninger og utstyr), for den tid som brukes når elevene er på gården og for eventuelt etterarbeid. Det kommer ingen penger inn på konto den 12. i hver måned uten at det avtales og konkret iverksettes en avlønning. Det kan ikke forventes at bonden skal gjøre noe av dette arbeidet ut fra ulønnet idealisme. En slik tankegang, bevisst eller ubevisst, vil skape en ubalanse i vilkårene for samarbeidet mellom skole/lærer og bonde. For at et samarbeid mellom gård og skole skal fungere over tid er det derfor nødvendig at læreren forstår og aktivt arbeider for etablering av avtaler som regulerer og fastsetter godtgjørelsen til bonden for arbeid og bruk av driftsmidler.

I skolesystemet avlønnes læreren ut fra sin utdannelse og ansiennitet, ut fra **fagkompetanse**. Lærernes fagforeninger er meget nøye på at avlønningssystemene skal skille tydelig mellom faglært og ufaglært arbeidskraft. I dette systemet faller dessverre ofte bøndene gjennom og får avlønning som elevassistent fordi deres kompetanse ikke vedsettes i skolens avlønningssystem. Bonden har imidlertid en **virkelighetskompetanse** som er sentral for verdien av gården som læringsarena for skolesystemet. For at skolen og lærerne skal få et

konkret inntrykk av denne virkelighetskompetansen og hvilket potensial for læring som den kan gi, er det nødvendig at lærerne selv deltar i de virksomheter og læringsoppgaver som foregår på gården. Dessuten bør det avsettes tid og ressurser slik at bonden kan være med på teammøter på skolen.

Foto: Sidsel S. Sandberg

Når elevene deltar i arbeidsoppgaver på gården, deltar de samtidig i det virkelige arbeidslivet. Gjennom arbeidsprosessene får de et innblikk i arbeidslivets oppbygging, økonomi, arbeidets samfunnsmessige betydning og bruk av teknologi. Videre får de materiale til å kunne reflektere over fagområder som økologi, fysikk, matematikk, kroppsøving, mat og helse med mer. Erfaringene fra gården kan også knyttes til språkfag og øving av grunnleggende ferdigheter, som er en viktig plattform i kunnskapsløftet. Dette forutsetter at dagene på gården blir mer enn ett blikk inn i livet på landet. Det er godt dokumentert at erfaringer fra "det virkelige liv" er meget godt egnet som materiale for læring, bare erfaringene følges opp med bevisst planlagt forarbeid, etterarbeid og refleksjon.

Bondens virkelighetskompetanse er det avgjørende bindeleddet mellom det som foregår på gården og det læringsmaterialet elevene får til rådighet etter å ha deltatt på gården når de skal gjøre etterarbeid på skolen. Det er av stor betydning at denne virkelighetskompetansen brukes godt og at den ikke avlønnes nederst på lønnsstigen. En lav avlønning viser konkret at skolen ikke verdsetter virkelighetskompetansens. Og det kan ikke forventes at verken skolen eller bonden vil bruke denne virkelighetskompetansen for hva den er verdt når den ikke verdsettes i kroner.